# YOZMA MANBALARDAN BIRI “TARJIMATUT-TABAQOT FI TI’DAD AT-TASNIFOT” ASARINING QIYMATI XUSUSIDA

Elmurodova Xursandoy Gulmurod qizi
*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti*
xursadoyelmurodova0409@gmail.com

Tariximiz o’zida buyuk xalqimizning ko’p asrlik rivojlanish yo’lini aks ettiruvchi ko’plab muhim tarixiy voqealiklarni mujassam etadi. Ushbu voqealiklarni o’rganish, ularning mazmun-mohiyatini tahlil qilish va tatbiq qilish va tarixiy manbalar asosida yoritib berish bugungi kunda tarixshunoslikning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Tariximizni yoritishda mahalliy va xorij tadqiqotchilarning asarlari o’rganib kelinmoqda. Har bir davrda izlanishlar olib borilib, ko’plab qimmatli asarlarning ahamiyati ochib berilgan. Shunday bebaho manbalardan biri Sayyid Abdurahmon Ashraf ( Andijoniy)ning XIX asrda yozilgan “**TARJIMATUT-TABAQOT FI TI’DAD AT-TASNIFOT** (“Tasniflar sanog’i haqida tabaqalar tarjimasi” ) asaridir. Yagona qo’lyozma manbasi sifatida Sharqshunoslik instituti qo’lyozmalar fondida saqlanadi.

Asl muallif Sayyid Abdurahmon Ashraf bo’lib, taniqli o‘zbek diniy olimi, shayx va adibdir. U Ikkinchi jahon urushi va sho‘rolar davridagi qatag‘onlar oqibatida xorijga (jumladan, Saudiya Arabistoniga) ko‘chib ketishga majbur bo‘lgan va o‘sha yerda ijod qilgan ko‘plab vatandoshlarimiz («Andijoniy», «Turkistoniy» taxallusli muhojirlar) qatoriga kiradi. Diniy ilmlar, xususan islom va fiqh rivojlanishiga o’z hissasini qo’shgan. Sho‘rolar Ittifoqi davrida dindorlarga nisbatan o‘tkazilgan qatag‘onlar (ayniqsa, 1930–1950-yillar oralig‘ida) sababli juda ko‘plab vodiylik (Andijon, Farg‘ona, Namangan) olimlar Afg‘oniston yoki Pokiston orqali Yaqin Sharq mamlakatlariga hijrat qilishgan. Sayid Abdurahmon Ashraf ham xuddi shunday og‘ir davrda dini va e’tiqodini saqlab qolish maqsadida Saudiya Arabistoniga ko‘chib o‘tgan. U yerda tolibi ilmlarga ustozlik qilib, o’z faoliyatini olib boradi. **Sayid Abdurahmon Ashraf Andijoniy** sermahsul ijod qilgan adib hisoblanadi. Uning qalamiga mansub kitoblar asosan quyidagi mavzularni qamrab oladi:

• **Aqida va fiqh:** Moturidiyya aqidasi va Hanafiy mazhabi asoslarini muhojirlikdagi vatandoshlar va arab dunyosiga sodda tilda tushuntirib berishga oid asarlar.

• **Tarix va biografiya:** Islom olami va xususan, Markaziy Osiyo (Turkiston) zaminidan yetishib chiqqan buyuk muhaddislar — Imom Buxoriy, Imom Termiziy hayoti haqidagi tadqiqotlar.

• **Xususiy asarlari:** Uning ba'zi qo'lyozma va chop etilgan asarlari Saudiya Arabistonidagi o'zbek diasporasi va turkistonlik muhojirlar kutubxonalarida hozirgacha saqlanib keladi.

Asar Hijriy 1151-yil, rabiul-avval oyining 8-kuni (milodiy **1738-yil 26-iyun**)da yozilgan. Xiva nusxasini Mahmud Oxund tayyorlagan. Ko'chirilgan sanasi 1297-yil ( milodiy 1879-1880- yillar, tazkira ustidagi tahrir va mutolaa qaydlari 1882-1885- yillar hisoblanadi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz, 1864-1910) homiylik qilgan. Eski o'zbek (chig'atoy tilidagi) asar bo'lib, nasriy va nazmiy, aralash uslubda yozilgan. 1 muqaddima, 36 ta tazkira (fasl) va 1 xotima va Xotimada muallif hamda tarjimonning xotima qismlari mavjud.

**Asarning ilmiy-tarixiy ahamiyati**

Mazkur qo'lyozma islom tarixining ilk davrlarida faoliyat yuritgan mashhur muj-tahid va olimlar, xususan, hanafiy mazhabining asoschisi **Imom Abu Hanifa Nu'mon ibn Sobitn**ing hayoti va ilmiy faoliyati, shuningdek, u zotning shogirdlari hamda keyingi avlod izdoshlariga oid ma'lumotlarni qamrab oladi. Asarda olim va faqihlar "tabaqot" tizimi asosida tasniflanib, birinchi, ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi tabaqalarga mansub ilm ahli haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Asarning Markaziy Osiyo ma'rifat va ilm-fan tarixini o'rganishdagi muhim jihatlaridan biri — mintaqadagi madrasalarda o'qitilgan diniy-ilmiy fanlarga oid darsliklar, ularning mualliflari, shuningdek, mazkur asarlarga yozilgan sharh va hoshiyalarga doir ma'lumotlarning berilganidir. Xususan, Misr va Arabiston hududlarida faoliyat yuritgan yirik nahv (arab tili grammatikasi) olimlari, jumladan, **Abu Ja'far an-Nahhos, Ahmad ibn Muhammad ibn Ismoil ibn Yunus an-Nahviy al-Misriy** haqida biografik ma'lumotlar uchraydi. Asarda Ibn Hojibning mashhur «Al-Kofiya» asariga Abdurahmon Jomiy tomonidan yozilgan «Al-Favoid az-Ziyoiyya» sharhi hamda mazkur sharhga Shayx Ali va Mahmud Posho kabi ulamolar tomonidan bitilgan sharh va hoshiyalar haqida ham ma'lumotlar keltiriladi. Ushbu asarlarning madrasalardagi o'quv dasturiga, xususan, «vazifayi yavmiya»ga kiritilgani haqidagi qaydlar o'sha davr ta'lim

tizimida qaysi ilmiy manbalarga ustuvor ahamiyat berilganini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, asarda Ibn al-Javziy va boshqa musanniflarning ilmiy merosi haqida ma’lumotlar uchraydi. Olimlarning ilmiy safarlari, turli ilm markazlarida faoliyat olib borganliklari hamda vafot etgan va dafn qilingan joylari haqidagi qaydlar esa o‘sha davrning ilmiy-madaniy aloqalarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Xususan, Misrdan Istanbul — Konstantiniyaga borib, ilmiy faoliyat olib borgan olimlar haqidagi ma’lumotlar islom olamidagi ilmiy aloqalarning geografik ko‘lamini ko‘rsatib beradi.

Asarda Anadolu hududidagi tarixiy-diniy obidalar va mashhur allomalar bilan bog‘liq ma’lumotlar ham qayd etilgan. Jumladan, sahobai kiromlardan Abu Ayyub al-Ansoriyning Anadolu hududidagi maqbarasi va uning atrofidagi qabriston haqida ma’lumot beriladi. Shu bilan birga, Mirzo Ulug‘bekning shogirdi va mashhur vatandoshimiz Ali Qushchining mazkur hududda dafn etilgani haqidagi tarixiy qaydlar ham asarning tarixiy-geografik ahamiyatini yanada oshiradi.

Asarning yaratilish sababi quyidagicha keltirib o’tiladi: “ Suratan garchi bo’lsa ul odam, Keldi ma’nida chorpodin kam”. Ya’nikim, Inson tashqi ko‘rinishidan odam bo‘lsa-da, agar ilm va ma’rifatdan bebahra bo‘lsa, mazmunan chorva hayvonidan ham past darajada bo‘ladi. Mazkur baytda muallif insonning haqiqiy kamoloti uning tashqi qiyofasi bilan emas, balki ilm, ma’rifat va ma’naviy yetukligi bilan belgilanadi, degan g‘oyani ilgari suradi. Shu jihatdan ushbu misralar asarning ilm-ma’rifat va ulamolar faoliyatini yoritishga qaratilgan umumiy mazmuni bilan hamohangdir.

Shul vajhdan bu kitobni tasnif qilg‘on Sayyid Abdurahmon ayturkim: ”Bu niyozmandi bebizoat va bul faqiri haqir, qalilul-istitoat (imkoniyati oz) o‘z iste’dodimga loyiq va qobiliyatimga muvofiq fazilatgustar ulamo tasnifotidin va hikmatparvar hukamo ta’lifotidin alarni jam qilg‘on ash’oir va qaboillarini (urug‘ va qabilalarini) hamda ta’lif etgan kutub va rasoyillarini (kitob va risolalarini) zikr etib, e’timodli (ishonchli) kitoblardin bir miqdor avroqi parishonni (tarqoq varaqlarni) tartib va tarkib qilib, bul musavvadaning otini “Tarjimatut-tabaqot fi ta’dodi tasnifot” deb tasmiya qildim (nomladim). Va hojat qo‘lini Fayyozi chora-soz va Vahhobi bandanavozning dargohiga ochib ko‘tardim, toki bu kitobni bu dunyoda sababi baqoyi zikri jamil (go‘zal nom qolishiga sabab) va oxiratda vositai ahrozi ajri jazil (ulkan savobga erishish vositasi) qilg‘ay, omin! Vallohul-muvaffiqu val-mu’in al-mujib, va alayhi tavakkaltu va ilayhi unib”.

“**TARJIMATUT-TABAQOT FI TI’DAD AT-TASNIFOT** muqaddima qismida insoniyat tabaqalari va xalqlar tasnifi keltirib o’tiladi. Muqaddima bayoni shulkim, bani odam avlodining barcha toifalari aslida ikki asosiy tabaqaga (va ulardan tashqaridagi ilmsiz guruhlarga) bo‘linadi:

**Birinchi tabaqa: Nazariy ilm va ma’rifat ahli**

Bular zoti sharif insonlar bo‘lib, ilmu ma’rifatdan bahramand hamda hirfa va sanoye’dan (kasb-hunar va san’at ishlaridan) arjumanddirlar (qadrlidirlar). Ular o‘zlarining daryo kabi keng zamirlaridan (qalb va tafakkur xazinalaridan) turli ilmlar va masalalarni istixroj qilib (chiqarib), ko‘plab kitoblar va yangi-yangi tasnifotlarni ro‘zg‘or (zamon) sahifalariga sabt qilib, o‘zlaridan yodgor qo‘yib ketganlar. Ularning fazilati: Bu toifaning xilqati va tabiati pok, siyrati nurli bo‘lib, kecha-yu kunduz ibodat va riyozat bilan nafsi notiqasining (aqliy ruhining) fazilatlariga butun umrlarini sarf qilganlar va shu sa’y-ko‘shishlari tufayli «ulumi hikmat»dan xabardor bo‘lganlar. Mansub xalqlar: Hindiston toifasi, Furs (forslar) jamoasi, suryoniylar va ibroniylar (yahudiylar) guruhlari, ahli Rum (Rim va Vizantiya), ahli Misr va ahli Arab odamlari ko‘proq fazl va hunarlarni kasb etishga sa’y-harakat qilganlar. Shu bois ulardan behisob tasnifot va benihoya kitobu asarlar yodgor qolgan. Jumladan, asarning birinchi tazkirasi/fasli Hindiston aholisi va akobirlariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda hind donishmandlarining ilohiyot ilmlari hamda yulduzlarga sig‘inuvchi — sitora-parast «sobiiya» sinfi bayon etiladi.

**Ikkinchi tabaqa: Amaliy san’at, hunar va harbiy ish ahli («Ahli Chin va Atrok»)**

Bu toifa odamlarning fikr va nazarlari ulamolar nazdida «natoyiji hikmat va g‘aroyibi san’at» (hikmat natijalari va ajoyib amaliy san’atlar) hisoblanadi. Ular nazariy bilimlardan ko‘ra amaliy bilimlarga — san’at, naqqoshlik, tasvirot (suratgarlik) va kasb-hunarga ko‘proq berilgan bo‘lib, shu fazlu hunarlari bilan bir-birlaridan mumtoz (ajralib turuvchi) bo‘lurlar. Bu toifaga o‘zaro o‘xshash bo‘lgan ahli Chin (xitoyliklar) va Atrok (turkiy xalqlar) kiradi. Mazkur ikki tabaqadan — ya’ni na nazariy ilm olgan va na uni amaliyotga tatbiq eta olganlardan tashqari qolgan kimsalar esa «bahoyimsifat» (hayvonsifat), beidrok toifadirlar. Atrok (turkiylar) va ularga nisbat berilgan shoxobcha toifalar tasnifi.

Umuman olganda, «atrok» toifasi sanoe’ va hunarda chinliklardek bo‘lmasa-da, shijoat va jalodatda (bahodirlik va mardonalikda), ot chopish, qilich va nayza urish hamda o‘q otishda boshqa odamlardan foyiq (ustun va ustuvor) turadilar. Biroq ularning (ma’rifatdan uzoq qolgan ko‘chmanchi qismlari) aksariyati berahm, g‘addor va ziyonkor bo‘lib, yag‘mo, toroj, talon-toroj, ihroq

(o‘t qo‘yish) va ig‘roq-da (suvga cho‘ktirish/vayron qilishda) bemisldirlar («Na’uzu billahi min shururihim»). Muallif o‘sha davr etnografik tasavvurlariga ko‘ra, «atrok» jamoasidan munsha’ib (shoxa-shoxa bo‘lib ajralib chiqqan) yoki ular bilan mintaqadosh bo‘lgan quyidagi guruhlarni tavsiflaydi:

**1. Cherkas (Cherkes) toifasi**: Kavkaz tog‘lari va qullalarida (cho‘qqi va tepaliklarida) dashtda yolg‘iz yashovchi «g‘uli biyobon» (biyobon devi/yovvoyi odam) kabi sokin bo‘lurlar. Ilm va ma’rifatdan mahoratlari yo‘qdir. Doimo bir-birlari bilan behuda jidol va nizo (jang-jadal) qilib, urush va g‘avg‘odan xoli bo‘lmaslar, rohat va istirohatdan mahrum yasharlar. G‘ofil topsalar, bir-birlarining o‘g‘il-qizlarini, xotin va farzandlarini o‘g‘irlab sotarlar. Hech bir millatga tobe bo‘lmaslar va tog‘larda ko‘karib turgan ulug‘ daraxtlarga parastish qilurlar (sig‘inurlar — shamanizm va daraxt ruhiga e’tiqod qoldiqlari). Aksariyati diyonat, shariat va millatni bilmaslar.

**2. Ayoza (Abaza/Abxaz) qabilasi**: Cherkas toifasi kabi bemazhab bo‘lurlar. Tog‘larda uzlatda yashab, boshqa millatlar bilan ixtilot qilmaganlari (aralashmaganlari) va tabiatlari g‘aliz bo‘lgani sababli oliy martaba bo‘lmish ilmu ma’rifat hamda hirfatu san’atdan bebahra qolganlar.

**3. Gurji (Gruzin) toifasi**: Bular nasroniy (xristian) dinidadirlar. Tog‘ tepaliklarida, shuningdek, mahallalarda, qariya (qishloq) va qasabalarda (shaharchalarda, kentlarda) o‘rnashib, tojirlar (savdogarlar) toifasi bilan ulfat (do‘stlik va savdo aloqasi) tutarlar. Ammo ularning qissislari (ruhoniylari), rahbonlari (rohiblari) va bitriklari (patriarxlari/tarki dunyochi zohidlari) haddan ziyod riyozat va parhezkorlik (go‘sht yemaslik va uzlat) bilan umr kechirib, haqiqiy tavhid idrok-ma’rifatidan uzoq qolurlar.

**4. Turkman toifalari:** Atrok sinfidan bo‘lib, qabila va guruhlari had-hisobsiz darajada ko‘pdir. Hamisha sahro va biyobonlarda ko‘chib yurishadi, ularda ziroatchilik (dehqonchilik) kam. Aksar maoshlari (tirikchiligi) qo‘y va sigirlarning suti hamda go‘shti bo‘lib, liboslari jun va po‘stindir. Sahroda ajralib yashaganlari sababli, garchi Islom millatiga tobe bo‘lsalar ham, shariati Muhammadiy ahkomlari va diniy ilmlardan bahralari kamroqdir.

**5. Akrod (Kurd) toifasi: Kurdlar ikki sinf bo‘lurlar:**

*Birinchi sinfi*: Qariya va qasabalarda (kentlarda) sokin bo‘lurlar. Qal’alari ko‘proq Iroq, Arab va Ajam (Eron) o‘rtalarida voqedir. Urug‘ va qabilalari juda ko‘p, tillari (shevalari) ham bir-biridan muxtalif (farqli) bo‘lib, ba’zilari forsiy til bilan so‘zlashurlar. Ularning orasidan ba’zi ulamo va fuzalolar yetishib chiqsa-da, maqbul asarlar va musallam tasnifotlarga to‘liq amal qilmaslar va shariat ahkomini mahkam tutmaslar.

*Ikkinchi sinfi (ko‘chmanchi qismi*): Yozu qishda tog‘larda, dasht va sahrolarda hamisha ko‘chib yururlar. Ilmu ma’rifat va kasbu hunardan e’timod qilgudek asar topilmas; o‘g‘rilik va qatto’ ut-tariqlikni (karvon yo‘llarini to‘sishni, yo‘ltosarlikni) o‘zlariga pesha (kasb va maqtov) qilib olganlar.

**6. Movarounnahr diyori ahli (ilm va madaniyat cho‘qqisi)**

E’timodli (ishonchli) muarrixlar keltirmishlarkim, Movarounnahr diyorida sokin bo‘lgan odamlar ham atrok jamoasining bir shoxasidir. Va lekin moziyda o‘tgan oliyhim-mat podshohlar zamonlarida bu mamlakatda behisob madrasalar, bisyor rabotlar (karvonsaroy va chorsular) hamda xonaqohlar bunyod etildi.

Natijada Movarounnahrda:

• «Tasonifi jalila va osori jami-la» (ulug‘ kitoblar va go‘zal asarlar) juda ko‘p zohir bo‘ldi;

• ulumi shar’iyyada komil va fozil bo‘lgan ulamolar ijtihod (mujtahidlik) martabasiga yaqin darajada yetishib chiqdilar;

• hukamoi donishsiy-modin (donishmand faylasuf va tabiblardan) o‘z tengdoshlaridan ustun va davronning mashhur hoziqlari bo‘lgan Imom Forobiy va Abu Ali ibn Sino kabi zotlar aynan shu zamindan zuhur qildilar.

Kitobning xotimasi haqida to’xtaladigan bo’lsak, hijriy 1151-yilda yozilgani keltiriladi. “Endi hamdu siposi beqiyos Hazrati Maliki muta’olga va shukru minnat Podshohi qadimul-ehsonga bo‘lsinkim, bu avroqi parishonni jam va tasvid (qoralama), tabyiz (oqqa ko‘chirish) va tatmim (yakunlash) qilmag‘imga menga tavfiqi azal-iysini rafiq va hidoyati lam-yazaliysini shafiq ayladi. Hijrati Shafi’ ul-ummadin (Payg‘ambar s.a.v. hijratlaridan) ming yuz ellik birda (1151), rabi’ul-avval oyining sakkizinchi kunida faqiru haqir, az’afi ibod Sayyid Abdurahmon erdimki, bu kitobimni itmom va ixtitomiga (nihoyasiga) yetkurdim. Va bu — «Tazkirai kasiratul-barakot — Tarjimatut-tabaqot» kitobidir. Mustafid (bahramand) bo‘lgan nozir ixvoni safo va xulloni bovafodin (sof birodarlar va vafodor do‘stlardan) umid va iltimos budirkim, bu kitobning jome’i va muallifini duoi xayrlarida yod qilg‘aylar va ruhini duolari bilan shod etgaylar. Va agar hafavot, zullot va nuqsonotlari (xato va kamchiliklari) bo‘lsa, lutfi ammim va karami jasimlari bilan isloh qilg‘aylar (tuzatg‘aylar).” Tarjimon xotimasi va manzuma-tarixi Maxmud Oxund tomonidan hijriy 1297/1879-1880- yillar ko’chirilgan.

Karam aylab Xoliqi Vahhob, xob (go‘zal) tarjima bo‘ldi bu xujasta kitob:

Xush kitobi jahon ekandur bul,

La’lu gavharga kon ekandur bul.

Munda maktub hunaru olam,

Hunarvar olim, faylasuf — hamma bani odam.
Ham munajjimki, sa’du nahsni bilur,
Barchasini jam qildi bu qirtos (qog‘oz).
Hukamoi jahondin Falotuni aql,
Barchasini munda aylamishdur naql.
Ahli san’at barisidur maktub,
Barcha o‘z fanida edi marg‘ub.
Barcha as’hobu tobi’in ahli,
Ham mufassir, muhaddisin ahli,
Ham muallif, havoshiy va shorih —
Barchasi bu kitob aro vozeh (ravshan).
Mujtahidin alayhimur-rizvon,
Bu kitob ichra barcha topdi bayon.
Avliyo, atqiyo kelib marhum,
Har biri gavhari asror erur maktum.
Hech kishi qolmadi jahon ichra,
Bo‘ldi maqrunning bu bayon ichra.
Garchi ma’dum edi ular zoti,
Yodgor qoldi sahfada oti.
Tarjimaga shoh bo‘ldi sabab,
Ko‘rmasun bu jahonda ranju ta’ab.
**Shoh Muhammad Rahim** erur oti,
Ota-bobosini rahmat qil,
Xobgohin bariga jannat qil.
Shohimizni davri jahon,
Turguncha masnadida aylagin omon.
Baxtu iqbolini qilib mas’ud,
Oqibat korni aylagin mahmud.
Bu kitobim anga muborak qil,
Yovarın surai «Taborak» qil.
Qalamimga raqam qilib tamomat,
Yozdi tarixi: «Xatmu bir-rahmat».
Ayla jonimni jannat ru’yati,
Etma konimni fazlingdan judo,
Qilg‘ay bahonamni, ayla Mahmudin nishonamni.

Kollofon(yakuniy qaydda 1297-yil hijriy( milodiy 1879-1880-yillar) yozib qo’yilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, Sayyid Abdurahmon Ashraf tomonidan yozilgan “ Tarjimatut- tabaqot fi ti’dad at-tasnifot” islom tarixiga oid noyob asarlar sirasiga kiradi. Yagona qo’lyozma manbada bo’lganligi bois hali tarixchilar tomonidan o’rganilmagan. Mualllif turli ishonchli tarixiy va biografik manbalar asosida dunyo xalqlari, ilm-fan tabaqalari hamda islom ulamolari va hakimlarning asarlarini jamlab, kitob qilgani uning qiymatini oshirib, manbashunoslikda muhim ahamiyat kasb etadi.